

صلى الله عليه وسلم

دانشگاه علامه طباطبائی

دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی

گروه کتابداری و اطلاع رسانی

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد رشته کتابداری و اطلاع رسانی

عنوان:

"بررسی مهارت‌های تفکر انتقادی در رمان‌های برگزیده نوجوان فارسی دهه ۸۰ بر اساس فهرست پیتر فاسیونه"

استاد راهنما

دکتر لیلا مکتبی فرد

استاد مشاور

دکتر عصمت مومنی

پژوهشگر

مریم امیدی نیا

پاییز ۱۳۹۱

تقدیم به

پدر و مادر عزیزم

برای مهربانی‌ها و سخاوت‌های بی‌دریغشان

و

به کودکان سرزمینم ایران

با این امید که روزی هیچ قدرتی،

یارای مقاومت در برابر نیروی تفکرشان را نداشته باشد.

سپاسگزاری

سپاس در همه لحظات زندگی، شایسته خداوندی است که مرا با عشق آموختن در تمام این سال‌ها یاری کرده است. اما در این مجال که فرصت پژوهش برایم فراهم شد، سپاس ناچیزم را نثار استاد عزیز و بزرگوایم سرکار خانم دکتر لیلا مکتبی‌فرد می‌کنم، که در کنار زحمات و راهنمایی‌های گرانبخششان جهت هرچه بهتر بودن رساله‌ام، تبدیل به دوستی مهربان برایم شدند. همچنین از زحمات سرکار خانم دکتر عصمت مومنی سپاسگزارم که زحمت مشاوره‌شان را همراه با مهربانی‌های مادرانه نثارم کردند، و در آخر از کلیه عزیزان و بزرگواران شورای کتاب کودک جهت فراهم کردن محفلی گرم و آرامش‌بخش در راه بهروزی کودکان این دیار سپاسگزارم.

چکیده :

پژوهش حاضر به بررسی مهارت‌های تفکر انتقادی در رمان‌های نوجوان تألیفی - گروه سنی د و ه - در دهه ۸۰ شمسی پرداخته است. نمونه این پژوهش در قالب دوازده رمان نوجوانان، به صورت هدفمند و طبق نظر ۲۶ نفر از متخصصان ادبیات کودک انتخاب شده است. روش پژوهش، تحلیل محتوای کیفی قیاسی است. تحلیل رمان‌ها بر اساس مهارت‌های تفکر انتقادی فاسیونه است که شامل شش مهارت تفسیر، تحلیل، ارزشیابی، استنباط، توضیح و خودتنظیمی است. در این پژوهش کنش‌ها، عملکردها و گفتگوهای شخصیت‌های داستان بر اساس شش مهارت تفکر انتقادی فاسیونه سنجیده شده است. شخصیت‌های رمان پارسیان و من : کاخ اژدها (۱) بیش از بقیه رمان‌ها مهارت‌های تفکر انتقادی را به کار برده‌اند. در همه رمان‌های مورد بررسی مهارت تفسیر بیش از بقیه مهارت‌ها به کار گرفته شده است و پس از آن مهارت تحلیل، توضیح، سپس مهارت خودتنظیمی و استنباط به میزان برابر در رتبه چهارم و مهارت ارزشیابی با کمترین میزان در رتبه آخر قرار گرفته است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که داستان‌های معمولی در صورتی که دارای کیفیت ادبی مناسبی باشند، می‌توانند به عنوان وسیله‌ای آموزشی مورد استفاده قرار گیرند. از دیگر نتایج پژوهش حاضر این است که هر کدام از فهرست‌های متخصصان تفکر انتقادی، به برخی مهارت‌ها اشاره کرده‌اند و با توجه به هر پژوهش، باید فهرست مناسبی را جهت سنجش تفکر انتقادی انتخاب کرد.

کلیدواژه‌ها : تفکر انتقادی - مهارت‌های تفکر انتقادی فاسیونه - رمان نوجوان

فهرست مندرجات

صفحه	عنوان
	فصل اول : کلیات پژوهش
۱	۱-۱ مقدمه
۲	۲-۱ بیان مسأله
۳	۳-۱ اهمیت و ضرورت پژوهش
۴	۴-۱ اهداف پژوهش
۴	۵-۱ پرسش‌های پژوهش
۴	۶-۱ مفاهیم نظری و عملیاتی پژوهش
	فصل دوم : مبانی نظری و پیشینه‌های پژوهش
۸	۱-۲ مقدمه
۸	۲-۲ تفکر
۹	۳-۲ انواع تفکر
۱۰	۱-۳-۲ تفکر منطقی
۱۱	۲-۳-۲ تفکر خلاق
۱۳	۳-۳-۲ تفکر انتقادی
۱۶	۴-۲ کودک و تفکر
۲۰	۵-۲ مهارت‌های تفکر انتقادی
۲۵	۶-۲ خصوصیات متفکران منتقد
۲۸	۷-۲ ضرورت پرداختن به تفکر انتقادی
۲۹	۸-۲ تفکر انتقادی در داستان‌های کودکان
۳۳	۹-۲ تفکر انتقادی در کتابداری و اطلاع‌رسانی
۳۳	۱۰-۲ استنتاج از مباحث نظری پژوهش
۳۵	۱۱-۲ پیشینه پژوهش
۳۵	۱-۱۱-۲ پیشینه پژوهش در خارج از ایران
۳۷	۲-۱۱-۲ پیشینه پژوهش در ایران
۴۱	۱۲-۲ استنتاج از پیشینه‌های پژوهش

فصل سوم : روش شناسی پژوهش

۴۴	۱-۳ مقدمه
۴۴	۲-۳ روش پژوهش
۴۵	۳-۳ جامعه پژوهش
۴۶	۴-۳ ابزار گردآوری داده‌ها
۵۰	۵-۳ شخصیت‌پردازی
۵۲	۶-۳ نحوه اجرای پژوهش

فصل چهارم : تجزیه و تحلیل داده‌ها

۵۵	۱-۴ مقدمه
۵۶	۲-۴ لالایی برای دختر مرده / حمیدرضا شاه‌آبادی
۶۱	۳-۴ عقرب‌های کشتی بمبک / فرهاد حسن‌زاده
۶۴	۴-۴ هستی / فرهاد حسن‌زاده
۶۸	۵-۴ پارسیان و من : کاخ اژدها (۱) / آرمان آرین
۸۰	۶-۴ پارسیان و من : راز کوه پرنده (۲) / آرمان آرین
۸۶	۷-۴ پارسیان و من : رستاخیز فرا می‌رسد (۳) / آرمان آرین
۹۳	۸-۴ شیی که جرواسک نخواند / جمشید خانیان
۹۶	۹-۴ طبقه هفتم غربی / جمشید خانیان
۹۷	۱۰-۴ امپراطور کلمات / احمد اکبرپور
۹۹	۱۱-۴ هزار و یک سال / شهریار مندنی‌پور
۱۰۶	۱۲-۴ من نوکر بابا نیستم / احمد اکبرپور
۱۰۸	۱۳-۴ جنگ که تمام شد بیدارم کن / عباس جهانگیریان

فصل پنجم : نتیجه‌گیری و پیشنهادها

۱۱۴	۱-۵ مقدمه
۱۱۴	۲-۵ بحث و نتیجه‌گیری
۱۱۹	۳-۵ یافته‌های دیگر پژوهش
۱۲۰	۴-۵ پیشنهاد پژوهش
۱۲۰	۵-۵ پیشنهادهایی برای پژوهش‌های آینده

فهرست منابع

۱۲۲	الف- منابع فارسی
-----	------------------

پیوست

فهرست شکل‌ها و جدول‌ها

صفحه	عنوان
۴۸	تصویر ۳-۱ (ترسیم چگونگی رابطه میان مهارت‌های عام و ذهنی تفکر انتقادی و عناصر داستانی)
۶۱	جدول ۴-۱ (تعداد و نوع مهارت‌ها در لالایی برای دختر مرده)
۶۴	جدول ۴-۲ (تعداد و نوع مهارت‌ها در عقرب‌های کشتی بمبک)
۶۸	جدول ۴-۳ (تعداد و نوع مهارت‌ها در هستی)
۷۹	جدول ۴-۴ (تعداد و نوع مهارت‌ها در پارسیان و من : کاخ اژدها)
۸۵	جدول ۴-۵ (تعداد و نوع مهارت‌ها در پارسیان و من : راز کوه پرنده)
۹۲	جدول ۴-۶ (تعداد و نوع مهارت‌ها در پارسیان و من : رستاخیز فرا می‌رسد)
۹۵	جدول ۴-۷ (تعداد و نوع مهارت‌ها در شبی که جرواسک نخواند)
۹۹	جدول ۴-۸ (تعداد و نوع مهارت‌ها در امپراطور کلمات)
۱۰۵	جدول ۴-۹ (تعداد و نوع مهارت‌ها در هزار و یک سال)
۱۱۲	جدول ۴-۱۰ (تعداد و نوع مهارت‌ها در جنگ که تمام شد بیدارم کن)

فصل اول

کلیات پژوهش

۱-۱ مقدمه :

تفکر از جمله اعمال اجتناب‌ناپذیر بشر است؛ روش زندگی و رفتار ما بستگی به شیوه تفکر ما دارد. اگر می‌توانیم به نحوی اصولی، این تاج تفکر را به گوهر تعالی مزین کنیم، پس حتما باید این کار را بکنیم. استدلالی که در زمینه آموزش تفکر روز به روز بیشتر توسعه می‌یابد، این است که تفکر جزء ذاتی فرآیند رشد انسان است و در تشریح اهمیت این امر همین نکته بس که ما حیواناتی متفکریم و حق ما است که به پرورش استعدادهای خاص یک انسان بپردازیم. پرورش ذهن، خود قسمتی از تعلیم و تربیت است، زیرا این نیز قسمتی از همان انسان بودن است. طبق این نگرش، کار اصلی تعلیم و تربیت، آموزش تفکر انتقادی^۱، خلاق^۲ و کارآمد به کودکان است. (فیشر^۳، ۱۳۸۵ب، ص ۱۹)

در جهان امروز، هر انسانی برای درست زیستن نیازمند فراگیری درست فکر کردن است. تفکر انتقادی در واقع تلاشی برای به نقد و تحلیل کشیدن تأثیرات رسانه‌ها و همسالان، تحلیل نگرش‌ها، ارزش‌ها، هنجارهای اجتماعی و اعتقادات و عوامل تأثیرگذار بر آنها و شناسایی اطلاعات مرتبط و منابع اطلاعاتی است. (کرد نوقایی و پاشا شریفی، ۱۳۸۴؛ نقل در ایران نژاد، ۱۳۹۰)

یونیسف^۴ (۲۰۰۳) در آخرین تقسیم‌بندی خود، مهارت تصمیم‌گیری و تفکر انتقادی را از جمله مهارت‌های زندگی برشمرده است. انسان‌هایی که منتقدانه می‌اندیشند، بدون ارزیابی یا داوری کردن باورها یا استدلال‌ها را رد یا قبول نمی‌کنند. بنابراین تفکر انتقادی، تفکری است مستدل و مستند به مدارک و اطلاعاتی موثق که انتظار می‌رود به قضاوتی صحیح منجر شود و استانداردهایی مناسب را برای ارزیابی و تفسیر مسائل پیچیده و بحث برانگیز، به منظور حصول به نتیجه‌گیری در خصوص انجام کار یا باور به عقیده‌ای، عرضه کند. (مکتبی‌فرد، ۱۳۸۹ب، ص ۵۰)

شکل‌گیری چنین تفکری در انسان‌ها تصادفی نیست و نیازمند آموزش‌ها و ایجاد زمینه‌های مساعد برای پرورش این نوع تفکر است. از بین محمل‌های مختلفی که می‌تواند به شکل‌گیری چنین تفکری در کودکان و نوجوانان کمک

¹ - Critical Thinking

² - Creative Thinking

³ - Fisher

⁴ - Unicef

کند، داستان‌ها اهمیت ویژه‌ای دارند. داستان معمولی‌ترین سر آغاز برای تشویق کودک به تعمق است و وسیله‌ای طبیعی برای پرورش تفکر، دانش و مهارت‌های زبانی فراهم می‌کند. (حسینی، ۱۳۸۴)

۱-۲ بیان مسئله :

یکی از مقدماتی‌ترین قدرتهایی که در ذهن کودک پدید می‌آید، درک داستان است که می‌توان آن را جامع‌ترین شیوه‌ی به‌کارگیری تجربه‌های انسانی دانست. نیروی داستان در این است که می‌تواند دنیای احتمالی را به منظور تمرینی برای کاوش فکری بیافریند. داستان ما را از بند اینجا و اکنون رها می‌کند؛ ساختاری هوشمندانه است که در عین حال عادی نیز هست. از لحاظ فکری دشوار است ولی در دغدغه‌های بشری نیز جای دارد. داستان وسیله‌ای برای درک جهان و درک خویشتن است. تعجبی ندارد که ابزار اولیه‌ی تدریس در همه جوامع انسانی داستان باشد. (فیشر، ۱۳۸۵ الف، ص ۱۳۵)

زندگی انسان نیز خود بسان یک داستان است. داستان تولد، دوره‌ی کودکی، عشق، ازدواج، تشکیل خانواده، دوره‌ی پیری و نهایتاً پایان داستان. قصه‌ها بیان‌کننده‌ی احساسات، افکار، اعتقادات و رویاهای مردم بوده‌اند و به آسانی می‌توان گفت که هرچه مشکلات بشریت بیشتر می‌شود، نیاز وی به قصه و داستان آشکارتر می‌گردد. (فرزانفر، ۱۳۸۹، ص ۴)

در سال‌های اخیر آهنگ تغییرات در زندگی بشر شتاب گرفته است. شیوه جدید زندگی نشان دهنده آن است که جامعه تغییر کرده است و مهارت‌هایی که برای نسل‌های قبل مفید بودند دیگر نمی‌توانند بشر امروز را برای زندگی مجهز کنند. بنابراین کودکان و نوجوانان ما ممکن است در آینده با جهانی غیر قابل پیش‌بینی مواجه شوند. پس به ناچار باید مهارت‌هایی را بیاموزند که تا حد ممکن آنها را بر زندگی مسلط سازد. یکی از این مهارت‌ها، نقادانه اندیشیدن است که از نیروی ذهن کمک می‌گیرد.

نقادانه اندیشیدن نیرویی است که با کسب مهارت‌های تفکر انتقادی در افراد به وجود می‌آید. در متون متعدد این نکته ذکر شده است که تفکر انتقادی، یکی از مهمترین اهداف آموزش و پرورش در هر جامعه‌ای است. تفکر انتقادی به

این معناست که افراد یاد بگیرند چگونه استدلال کنند، چه زمانی از استدلال استفاده نمایند و کدامین روش استدلالی را به کار گیرند.

با توجه به نقش داستان در شکل‌گیری مهارت‌های تفکر انتقادی، پژوهش حاضر در نظر دارد به بررسی رمان‌های تالیفی - به عنوان گونه‌ای از داستان - برای گروه سنی "د" و "ه" بپردازد و بر اساس مهارت‌های تفکر انتقادی از نظر پیترو فاسیونه تعیین کند که این رمان‌ها تا چه حد به این مهارت‌ها نزدیکی دارند و موجب شکل‌گیری مهارت‌های تفکر انتقادی در نوجوانان می‌شوند.

۱-۳ اهمیت و ضرورت تحقیق :

الوین تافلر^۲ در کتاب "موج سوم" بیان می‌کند که بشر در طول زندگی سه دوره را پشت سر گذاشته است و در عصر حاضر سومین دوره را می‌گذرانند که عصر اطلاعات نامیده می‌شود. کودکان و نوجوانان که بخشی از این جامعه را در بر می‌گیرند به عنوان "شهروندان جامعه اطلاعاتی" نیازمند داشتن مهارت‌هایی ویژه هستند.

مهارت‌هایی که در گذشته مناسب بودند، دیگر نمی‌توانند کودکان امروز را آماده زندگی در جهانی بکنند، که با دنیای مجازی عجین شده است. تغییراتی که به صورت روزانه در تکنولوژی ایجاد می‌شود، نشان‌دهنده ضرورت نگاه نقادانه افراد به زندگی در جامعه کنونی است. به عبارتی شهروندان جامعه اطلاعاتی نمی‌توانند هر چیزی را که پیش روی آنها قرار می‌گیرد، ساده بپذیرند و باید دلایلی جهت رد یا قبول موقعیت‌ها و قضایا بیاورند.

تأثیرات عمیق تفکر انتقادی بر رشد اجتماعی، اخلاقی، روانی و علمی بر ضرورت جستجوی روش‌هایی کارا برای پرورش آن تأکید می‌کند. از آنجایی که ادبیات - به شکل رمان - یکی از علایق اکثر نوجوانان محسوب می‌شود،

- تقسیم‌بندی گروه‌های مختلف سنی از منظر نهادهای فعال در زمینه ادبیات کودکان مانند کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان بدین شرح است:

گروه الف : سال‌های قبل از دبستان
گروه ب : سال‌های آغاز دبستان
گروه ج : سال‌های پایان دبستان (چهارم و پنجم)
گروه د : دوره راهنمایی
گروه ه : سال‌های دبیرستان

می‌تواند در کنار آموزش‌های رسمی سهمی عمده در شکل‌گیری و ثبت انواع تفکر به خصوص تفکر انتقادی در آنها داشته باشد.

۴-۱ اهداف پژوهش :

هدف از انجام این پژوهش کشف و بازیابی مصادیق و مهارت‌های تفکر انتقادی در رمان‌هایی است که برای نوجوانان ایرانی (گروه سنی "د" و "ه") تالیف شده‌اند. نتایج حاصل از این پژوهش نموده‌ها و مصادیق احتمالی مهارت‌های تفکر انتقادی در رمان‌های برگزیده‌ی نوجوانان را شناسایی کرده است.

۵-۱ پرسش‌های پژوهش :

۱. کدام اثر در میان رمان‌های تالیفی مورد بررسی به لحاظ مهارت‌های تفکر انتقادی غنی‌تر است؟
۲. چگونه یا به چه کیفیتی شخصیت‌های رمان‌های نوجوانان از مهارت‌های تفکر انتقادی برخوردارند؟

۶-۱ مفاهیم نظری و عملیاتی پژوهش :

مهارت‌ها و مؤلفه‌های تفکر انتقادی : صاحب‌نظران حوزه تفکر، هر کدام از منظر خود یک سلسله مهارت‌ها و مؤلفه‌ها را برای تفکر انتقادی پیشنهاد کرده‌اند که دارای تشابه و تفاوت‌هایی هستند. اما در این پژوهش، به دلایلی که توضیح داده خواهد شد، مهارت‌های مد نظر پیتر فاسیونه^۱ به عنوان فهرست مبنای این پژوهش انتخاب گردیده است.

رمان : اصطلاح فرانسوی رمان برای آثار متنوع و گوناگون به کار برده می‌شود که وجه مشترک آنها، منثور، داستانی و طولانی بودن است. تعریف‌هایی که برای رمان داده شده، متنوع است و هر کدام بر نوعی از رمان قابل تطبیق است. در فرهنگ وبستر رمان چنین تعریف شده است : "روایت منثور خلاقه‌ای که معمولاً طولانی و پیچیده است و با تجربه انسانی همراه با تخیل سر و کار دارد و از طریق توالی حوادث

¹ - Peter A. Facione

بیان می‌شود و در آن گروهی از شخصیت‌ها در صحنه مشخصی شرکت دارند." (میرصادقی، ۱۳۷۷، ص ۱۱۸) در این پژوهش منظور از رمان، ۱۲ کتابی هستند که به عنوان نمونه مورد بررسی در پژوهش حاضر انتخاب شده‌اند.

گروه سنی "د" و "ه": طبق تقسیم‌بندی‌هایی که در کتاب‌های مختلف ادبیات کودکان و نهادهای فعال در این زمینه مانند "شورای کتاب کودک" و "کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان" انجام شده است، گروه سنی "د" و "ه" به سنین نوجوانی (۱۷-۱۲ سالگی) اطلاق می‌شود.

فهرست پیتر فاسیونه: یکی از فهرست‌های معتبر در زمینه سنجش مهارت‌های تفکر انتقادی است که شامل مهارت‌های زیر است:

۱. تفسیر

۱-۱ دسته‌بندی

۲-۱ رمزگشایی مفاهیم

۳-۱ واضح‌سازی معانی

۲. تحلیل

۱-۲ آزمون اندیشه‌ها

۲-۲ تشخیص و تحلیل استدلال‌ها

۳. ارزشیابی

۱-۳ بررسی استدلال‌ها و ادعاها

۴. استنباط

۱-۴ بررسی و جستجوی شواهد

۲-۴ حدس زدن متغیرها

۳-۴ ترسیم نتایج

۵. توضیح

۱-۵ بیان نتایج

۲-۵ اثبات روش‌ها

۳-۵ ارائه استدلال‌ها

۶. خود تنظیمی

۱-۶ خودسنجی

۲-۶ خوداصلاحی

فصل دوم

مبانی نظری و پیشینه‌های

پژوهش

۲-۱ مقدمه :

در این فصل ابتدا به طور خلاصه مطالب نظری مرتبط با پژوهش حاضر ذکر می‌شود. در بحث مباحث نظری در مورد تفکر و انواع آن، ارتباط تفکر با مراحل مختلف رشد، مهارت‌های تفکر انتقادی به تفکیک افرادی که آنها را تدوین کرده‌اند، خصوصیات متفکران منتقد، ضرورت پرداختن به تفکر انتقادی و همچنین مبحثی در مورد تفکر انتقادی در داستان‌های کودکان بحث می‌شود. سپس پیشینه‌هایی که با این پژوهش مرتبط هستند، به طور خلاصه ذکر می‌شود.

۲-۲ تفکر :

واژگان "اندیشه" و "اندیشیدن" پیوند ناگسستنی با حیات مادی و معنوی انسان در طول هزاران سال عمر بشر دارد. حتی، شاید بتوان گفت که زندگی "یک انسان" از میلیاردها انسانی که در تمامی ادوار بشر زیسته‌اند، نمی‌تواند هرگز جدا از فکر و تفکر در شکل‌های گوناگون آن باشد. دلیل این امر آن است که انسان موجودی است صاحب فهم، درک و نطق و بیان، و همگی این صفات ایجاب می‌کند که تفکر به صورت یک عمل طبیعی در سوخت و ساز فرآیندهای ذهنی او درآید. (دیمنه، ۱۳۶۹، ص ۴)

در مورد ماهیت تفکر اصولاً دو عقیده متفاوت - و تا حدودی متضاد - رایج است. گروهی از فلاسفه کلاسیک معتقدند که عقل و تعقل ماهیتی جداگانه از وجود انسان دارد و لذا آن را مستقل می‌دانند و امری مجرد و انتزاعی به شمار می‌آورند. گروه دیگر که در زمره‌ی علمای روانشناسی نوین هستند، بر این باورند که عقل و فکر بر اثر مکانیسم‌های ذهنی و ساختار بیولوژیکی انسان به وجود می‌آید، به همین دلیل آن را به مثابه یک امر طبیعی در فرآیند سوخت و ساز روانی به شمار می‌آورند. (دیمنه، ۱۳۶۹، ص ۵)

فلسفه یونان باستان و فلاسفه معروف آن زمان چون سقراط، افلاطون، ارسطو و سایر فلاسفه آن عهد، همواره بر توانایی‌های ذهنی و نیروی فکری انسان تاکید و توجه خاصی داشته‌اند و روش‌ها و مکاتب متعددی را به منظور رشد، انکشاف و بسط نیروی فکر و ذهن آدمی پایه‌گذاری نموده‌اند. ذهن و قدرت تفکر انسان را درون‌مایه اصلی وجود او عنوان می‌کنند و آن را جوهری مقدس می‌دانند که بدن مادی و حیوانی او را رهبری می‌کند و تحت کنترل خود دارد.

بنابراین آنچه که امروزه متخصصان از تفکر و مباحث مربوط به آن مطرح می‌کنند، در حقیقت جانمایه فلسفه تلقی می‌شود، به نحوی که فلسفه را تفکر ناب می‌دانند. (کلباسی، ۱۳۸۵)

تاکنون تعاریف متعددی درباره تفکر از منظر فلاسفه، متخصصان تعلیم و تربیت و علمای روانشناسی نوین ارائه شده است اما در این مجال به تعریفی جامع از تفکر بسنده می‌کنیم. تفکر در مفهوم وسیع کلمه به معنای جستجوی شعور و آگاهی است؛ شعوری که هم معطوف به دستیابی به معرفت موجود و هم ارزشیابی آن و هم معطوف به تولید معرفت جدید است. (شعبانی، ۱۳۸۶، ص ۴۴؛ نقل در رشنو، ۱۳۹۰، ص ۱۷)

۲-۳ انواع تفکر

تفکر در متون مختلف بر اساس دیدگاه و نظرات متفاوت به انواع مختلفی تقسیم شده است. یکی از این تقسیم‌بندی‌ها، در نظر گرفتن تفکر در دو قالب کلی همگرا^۱ و واگرا^۲ است.

در تفکر منطقی (همگرا)، شخص با ارزیابی یک موقعیت خاص در سایه تجربیات قبلی خود می‌تواند درست‌ترین مسیر را انتخاب کرده و به سوی یک راه‌حل مناسب حرکت کند، اما تفکر خلاق (واگرا) مستلزم گشودن ذهن در برابر راه‌حل‌های تازه و روش‌های جدید انجام کارهاست. در این شیوه تفکر فرد به جای حل مشکلات از طریق روش‌های منطقی همیشگی، سعی می‌کند قضاوت و تصمیم‌گیری را به تاخیر افکند تا فرصت بیشتری برای یافتن راه‌حل‌های ابتکاری و متفاوت داشته باشد. (بولدن، ۱۳۸۵، ص ۸)

ایزاکسن^۳ بیان می‌کند که تفکر واگرا تلاشی است برای جست‌وجو و توجه به امکانات و مسیرهای فراوان ولی تفکر همگرا تلاشی است برای بررسی، انتخاب یا گزینش مهم‌ترین امکانات که به یک یا چند مورد ختم می‌شود. (حائری‌زاده، ۱۳۸۱، ص ۲۵)

مفهوم تفکر واگرا در دهه ۵۰ میلادی توسط روانشناسی به نام گیلفورد^۱ ارائه شد. وی این نوع تفکر را به عنوان یکی از مؤلفه‌های اصلی خلاقیت می‌داند و چهار خصوصیت عمده برای آن قائل است:

^۱ - Convergent

^۲ - Divergent

^۳ - Isaksen

- روانی (فصاحت) : توانایی تولید حجم انبوهی از ایده‌ها یا راه‌حل‌های تازه در کوتاهترین زمان ممکن؛
- انعطاف : توانایی در نظر گرفتن رویکردهای گوناگون نسبت به یک مسئله یا مشکل به طور همزمان؛
- اصالت : گرایش به ارائه ایده‌هایی که تا کنون توسط دیگران ارائه نشده است؛
- جزئی‌نگری : توانایی فکر کردن به یک ایده توأم با جزئیات مرتبط با آن.

گیلفورد معتقد بود که در مقابل، تفکر همگرا، تنها به یک راه ختم می‌شود. (تفکر همگرا، دایره المعارف کودکی و

نوجوانی^۲، ۲۰۰۸؛ نقل در مکتبی‌فرد، ۱۳۸۹ الف، ص ۴۰)

تقسیم‌بندی دیگری از تفکر که در متون مختلف به آن اشاره شده عبارت است از : تفکر منطقی، تفکر استعاری، تفکر خلاق و تفکر انتقادی که بر مبنای تقسیم‌بندی قبل می‌توان تفکر منطقی را زاده تفکر همگرا و تفکر خلاق و استعاری را ناشی از شیوه تفکر واگرا دانست. در این میان به نظر می‌رسد تفکر انتقادی نقشی دوگانه را ایفا می‌کند و ترکیبی از همگرایی و واگرایی را دارا است. در ادامه انواع تفکر را تعریف و رابطه بین آنها شرح داده می‌شود.

۲-۳-۱ تفکر منطقی:

جان دیوئی^۳ تفکر منطقی را شامل "بررسی فعال، پایدار و دقیق هر عقیده یا دانش می‌داند". (مایرز، ۱۳۷۴، ص

(۱۵)

در تفکر منطقی هنگامی که به فکر ارائه ایده برای حل مسئله هستیم، فقط در محدوده موضوع مسئله یا مشکل می‌اندیشیم و به فکر نزدیکترین راه‌حل برای رسیدن به جواب هستیم و به جای ایده‌های متفاوت همیشه به یک جواب درست می‌اندیشیم. در دوران مدرسه با چنین نظامی زیاد سروکار داشتیم؛ اغلب سوالاتی که مطرح می‌شدند فقط دارای یک جواب صحیح بودند. در نتیجه می‌توان گفت تفکر منطقی در عمل به حل مسئله منجر می‌شود.

تفکر منطقی در تشکیل عقیده‌ای خاص - چه بزرگ و چه کوچک باشد - تاثیر بسزایی دارد. اعتقادات ما همه

معلول علل معین هستند. عقاید بدون علت و دلیل وارد ذهن ما نمی‌شوند. پس هرگاه که عقیده‌ای به منزله فرضیه تلقی

¹ - Guilford

² -Encyclopedia of childhood and adolescence

³ -John Dewey

می‌شود، به طور آزمایشی پذیرفته شده است و وقتی دلایل در ذهن ما چنین فرضیه‌ای را تایید کرد، در این مرحله فرضیه به صورت معرفت درآمده و تایید می‌شود. (هولفیش و اسمیت، ۱۳۸۰، ص ۵۷ و ۵۸)

از طرف دیگر تفکر منطقی سه جنبه اساسی دارد که عبارتند از احساس، حافظه و تخیل. عمل خاص فکر کردن وقتی مشخص می‌شود که ما یکی از این سه جنبه را برای توصیف آن عمل به کار بریم. (هولفیش و اسمیت، ۱۳۸۰، ص ۳۹)

در برخی از موارد، مراحل حل مسئله و تفکر منطقی را در عمل یکی دانسته‌اند، این مراحل عبارتند از:

۱- طرح مسئله

۲- فرضیه سازی

۳- آزمایش فرضیه‌ها

۴- تحلیل یافته‌ها

۵- نتیجه گیری

۶- تعمیم (قاسمی‌فر، ۱۳۸۳، ص ۸۹)

به این ترتیب می‌توان نتیجه گرفت که تفکر منطقی ساختاری ساده‌تر از انواع دیگر تفکر دارد و به نوعی مقدمه یا پایه سایر انواع تفکر است.

۲-۳-۲ تفکر خلاق :

خلاقیت به عنوان یک ویژگی خاص و تا حدی اسرارآمیز بشر مورد توجه قرار گرفته است. پژوهشگران این

ویژگی را به یک یا چند جنبه از چهار جنبه خلاقیت ربط می‌دهند :

- ایده یا اثر خلق شده
- فرآیند خلق کردن
- فرد خلاق